

MAHMUD QOSHG'ARIY VA UNING TURKIY TILLAR TARAQQIYOTIDAGI O'RNI

Atayev Azamat Pulatovich

Toshkent amaliy fanlar universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

azamatataev79@gmail.com

Rahmatova Safargul Komilovna

Sirdayo viloyati Guliston tumanidagi 3-umumiy o'rta ta'lim maktabining
Ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi.

rahmatovasafargul5@gmail.com +99897 275-92-97

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17210890>

Annotatsiya. Ushbu maqola XI asrning buyuk olimi Mahmud Qoshg'ariy va uning turkiy tillar taraqqiyotidagi o'rni haqida. Maqolada uning "Devonu lug'atit turk" asari, uning ilmiy ahamiyati, tilshunoslikka, xususan, turkologiyaga qo'shgan hissasi, shuningdek, asarda keltirilgan qimmatli ma'lumotlar – she'rlar, maqollar, etnik guruhlarining turmush tarzi va dunyo xaritasi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Mahmud Qoshg'ariy, Devonu lug'atit turk, turkiy tillar, tilshunoslik, turkologiya, XI asr, qiyosiy tilshunoslik.

Abstract. This article focuses on the great 11th-century scholar Mahmud Kashgari and his significant role in the development of Turkic languages. The article examines his seminal work "Dīwān Lughāt al-Turk" (Compendium of the Turkic Languages), its scientific importance, and its substantial contributions to linguistics, particularly to the field of Turkology. Furthermore, it explores the valuable information presented in the work, including poems, proverbs, descriptions of various ethnic groups' lifestyles, and a world map.

Keywords: Mahmud Kashgari, Dīwān Lughāt al-Turk, Turkic languages, linguistics, Turkology, 11th century, comparative linguistics.

Аннотация. Статья посвящена великому учёному XI века Махмуду Кашгари и его роли в развитии тюркских языков. В статье рассматривается его труд «Девону Лугатит Тюрк», его научное значение, вклад в языкознание, в частности, в тюркологию, а также ценная информация, содержащаяся в труде – стихи, пословицы, образ жизни этносов и карта мира.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, «Девону Лугатит Тюрк», тюркские языки, языкознание, тюркология, XI век, сравнительное языкознание.

Til – har bir millatning o'ziga xosligi, madaniy boyligi va tarixiy xotirasining ko'zgasidir. U avloddan-avlodga o'tib keluvchi bebaho meros bo'lib, xalqlarning dunyoqarashi, turmush tarzi va tafakkurini o'zida aks ettiradi. Dunyodagi har bir til o'zining shakllanish va rivojlanish jarayoniga ega bo'lib, bu jarayon ko'pincha buyuk allomalar, fidoyi olimlar va ijodkorlar nomi bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, turkiy tillar oilasi o'zining boy tarixi, keng tarqalishi va turli lahja hamda shevalari bilan tilshunoslikda alohida o'rin tutadi. Ushbu tillarning bugungi darajaga yetishida va ilmiy asosda o'rganilishida qadimdan qilingan ulkan mehnatlar yotadi.

Mahmud Qoshg'ariy XI asrda yashab ijod etgan, butun turkiy olam uchun buyuk ahamiyatga ega bo'lgan allomadir. U nafaqat tilshunos, balki tarixchi, etnograf va geograflarning otasi hisoblanadi.

Uning dunyo tamadduniga qo'shgan eng katta hissasi, shubhasiz, "Devonu lug'atit turk" asaridir. Bu asar turkiy tillarning nafaqat lug'ati, balki butun turkiy xalqlarning XI asrdagi madaniy, ijtimoiy va siyosiy hayotini o'zida mujassam etgan ulkan qomusdir.

"Devonu lug'atit turk" asari 1072–1074-yillarda Bag'dodda arab xalifasi uchun turkiy tilni o'rganish maqsadida yozilgan bo'lsa-da, bugungi kunda bu asar qiyosiy tilshunoslik, dialektologiya va leksikografiyaning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Unda turkiy qabilalarining yashash joylari, shevalari, urf-odatlar, ertak va dostonlaridan parchalar, xalq maqollari hamda dono so'zlar jamlangan.

Mahmud Qoshg'ariy o'z asarida turkiy tillarni arab tili bilan tenglashtirib, hatto ba'zi o'rinlarda turkiy tilning ustunligini ta'kidlagan. Bu o'sha arab tili fan va ma'rifat tili deb hisoblangan bir paytda juda jasoratli qadam edi. U o'zining ilmiy tadqiqotlari davomida turkiy qabilalar orasida sayohat qilib, ularning tillari va shevalarini bevosita o'rgangan. Natijada asarda 7500 ga yaqin turkiy so'zning ma'nosi arab tilida izohlangan.

Mahmud Qoshg'ariyning turkiy tillar taraqqiyotidagi o'rni quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- *Turkologiyaning asoschisi:* U turkiy tillarni birinchi bo'lib ilmiy asosda o'rgangan va tizimga solgan. Uning asari orqali turkiy tillarning XI asrdagi fonetik, morfologik va leksik holati haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz.
- *Qiyosiy tilshunoslik usulini birinchi bo'lib qo'llagan olim:* Mahmud Qoshg'ariy turli turkiy qabilalar shevalarini bir-biri bilan solishtirib, ular orasidagi o'xshashlik va farqlarni ko'rsatib bergan. Bu usul hozirgi zamonaviy tilshunoslikda ham muhim ahamiyatga ega.
- *Turkiy xalqlarning madaniy boyligini saqlab qolgan:* "Devonu lug'atit turk" nafaqat lug'at, balki turkiy xalqlarning og'zaki ijodiyoti – she'rlar, maqollar va hikmatli so'zlarning bebaho xazinasi hamdir. Bu materiallar keyingi avlodlarga turkiy adabiyotshunoslik va folklorshunoslikni o'rganish uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devonu lug'atit turk" asari bilan nafaqat o'sha davr, balki keyingi asrlar davomida ham tilshunoslik sohasida beqiyos iz qoldirdi. Ta'kidlaganimizdek, unda 7500 ga yaqin turkiy so'zning arab tilidagi tarjimasi va izohi berilgan. Asarning ahamiyati shundaki, u nafaqat oddiy lug'at, balki o'z davrining ensiklopediyasi hamdir.

"Devonu lug'atit turk" asari turkiy tillar taraqqiyotiga quyidagi jihatlari bilan ulkan hissa qo'shgan:

a) *turkiy tillarining birinchi qiyosiy lug'ati sifatida:* Qoshg'ariy o'z davrida mavjud bo'lgan barcha turkiy qabilalar – qarluq, o'g'uz, qipchoq, chigil, yag'mo va boshqa elatlar shevalarini sinchiklab o'rganib, ularni ilmiy jihatdan tahlil qilgan. U turli turkiy shevalardagi farqlarni va o'xshashliklarni misollar bilan ko'rsatib bergan. Bu uslub zamonaviy *qiyosiy tilshunoslik*ning ilk kurtaklari edi.

b) *Turkiy xalqlar tarixi va etnografiyasi uchun manba bolib xizmat qiladi:* Asarda turkiy qabilalarining joylashuvi, urf-odatlar, e'tiqodlari, ijtimoiy-siyosiy ahvoli haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Mahmud Qoshg'ariy turkiy xalqlarning yashash tarzi, ularning kiyimlari, ovqatlanish madaniyati va kasblari haqida ham ma'lumotlar berib o'tgan.

c) *og'zaki ijod yodgorligi sifatida:* Asarning eng muhim jihatlari biri shundaki, unda turkiy xalqlarning boy og'zaki ijodi – hikmatli so'zlar, maqollar, topishmoqlar, lirik va qahramonlik she'rlaridan parchalar keltirilgan. Masalan, "Qush uyada ko'rganini qiladi", "Yaxshilikni qilsang – yashirolmaysan, yomonlikni qilsang – yashira olmaysan" kabi maqollar o'sha davrdan beri yashab kelayotgan xalq donishmandligining isbotidir.

d) Bu materiallar keyingi avlodlar uchun turkiy adabiyotshunoslik va folklorshunoslikni o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Mahmud Qoshg'ariy o'zining bu asari bilan turkiy tilni arab tili bilan bir qatarga qo'yib, uning boyligi va imkoniyatlarini butun dunyoga ko'rsatib bergan. U o'zining ilmiy tadqiqoti orqali *turkologiya* faniga poydevor qo'yib, turkiy tillarni o'rganishga yangi yo'nalish ochgan.

"Devonu lug'atit turk" asaridagi ma'lumotlar esa bugungi kunda ham olimlar uchun ilhom manbayi bo'lib xizmat qilmoqda-ki, olimlar o'rtasida asarning qaysi yilda yozilgani, uning yagona nusxasi qaerda saqlanishi va unda keltirilgan geografik xarita bilan bog'liq turli fikrlar mavjud. Shu bilan birga, asarning asosiy mazmuni va undagi ma'lumotlarning aniqligi borasida deyarli barcha turkologlar yakdil fikrga ega.

Asarning eng muhim jihatlaridan biri shundaki, u arab tili hukmron bo'lgan bir davrda *turkiy tilning qudratini isbotlab bergan*. Bu nafaqat ilmiy, balki siyosiy va madaniy jihatdan ham ulkan ahamiyatga ega edi. Qoshg'ariy o'z asarida turkiy tilning grammatik qoidalari, morfologik tuzilishi va lug'at boyligi bo'yicha chuqur tahlillar o'tkazib, uning boshqa tillardan kam emasligini ko'rsatib berdi. Bu esa o'sha davrda turkiy tillar rivojiga kuchli turtki bo'ldi.

Shuningdek, asardagi materiallarning ko'pligi va xilma-xilligi Mahmud Qoshg'ariyni *qiyosiy tilshunoslikning otasi* deb atashga asos bo'ladi. Uning turli turkiy lahjalarni o'zaro solishtirishi va umumiy qonuniyatlarni topishga urinishi zamonaviy lingvistik tadqiqotlar uchun namuna bo'la oladi.

"Devonu lug'atit turk" bugungi kunda o'zbek, turkman, qirg'iz, qozoq va boshqa turkiy xalqlarning umumiy madaniy merosi sifatida e'tirof etiladi. Bu asar bizga nafaqat o'tmishimiz haqida so'zlab beradi, balki turkiy tillar oilasining birligi va mushtarak ildizlari borasida ham muhim dalillarni taqdim etadi.

Shu o'rinda quyidagi fikrlarni taklif sifatida taqdim qilishni lozim topdik:

1. "Devonu lug'atit turk" asarini turli qo'lyozma nusxalari yordamida hozirgi zamonaviy turkiy tillarga, jumladan, o'zbek tiliga to'liq va ilmiy izohlar bilan qayta ilmiy-tanqidiy matni nashrini tashkillashtirish zarur. Bu ish asarni keng jamoatchilik uchun yanada tushunarli hamda to'laroq xizmat qilishida yordam beradi.

2. Maktab va oliy ta'lim muassasalarida Mahmud Qoshg'ariyning hayoti va ilmiy merosini o'rganishga bag'ishlangan maxsus dasturlar, o'quv qo'llanmalari va darsliklar yaratish lozim.

Bu esa yosh avlodning o'z tili va tarixiga bo'lgan hurmatini oshirishga, ularni qadriyatlarimiz asosida ma'naviy barkamol etib tarbiyalashda yordam beradi.

3. Mahmud Qoshg'ariy va uning asari haqida muntazam ravishda ilmiy konferensiyalar, davra suhbatlari va seminarlar o'tkazish maqsadga muvofiq. Bu turkologiya sohasidagi yangi tadqiqotlarni rag'batlantirishga, til tarixi hamda etimologiya fanlarini yaxshi o'zlashtirishlarida muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

4. Xulosa o'rinda aytish mumkinki, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari orqali biz o'z tariximiz, tilimizning ildizlari va madaniy boyliklarimiz haqida chuqur ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Qoshg'ariy nafaqat lug'atshunos, balki tilshunoslikning poydevoriga tamal toshini qo'ygan buyuk olim sifatida ham e'tirof etiladi. Uning asari zamonaviy turkologiya, etnografiya va adabiyotshunoslik uchun mustahkam asos o'laroq turkiy tillarning rivojlanish tarixida bebaho manba sifatida qadrlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sodiqov Q. Mahmud Qoshg'ariy va uning ilmiy merosi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2012.
2. Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 1998.
3. Baskakov, N. A. Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazykov. – Moskva: Высшая школа nashriyoti, 1969.
4. Ko'chkorov A. Turkiy tillar tarixi. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 2007.